

Көркем мәтіндегі автор бейнесі

«Автор бейнесі» – көркем әдебиет тілінің ішкі сапалық қасиеттері мен заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік беретін категориялардың бірі әрі негізгісі» [1, 154]. «Автор бейнесін» В.В.Виноградов көркем әдебиет тілі теориясындағы орталық мәселелердің қатарына қояды. «Шығарманың идеялық бағыты, ой-түйіні, көркем мазмұны, -дейді ғалым, -кейіпкер бейнелерін құруынан, олардың қарым-қатынастары мен байланыстарынан, баяндау мен диалогтың құрылысынан және солардың бәрінің басын біріктіретін автор стилінен, тұтас шығарманың композициялық бірлігінен жасалатын автор бейнесінің құрылымынан көрінеді» [2, 83]. В.В.Виноградовтың пікірінше, «тілдік құралдарды сұрыптап, тандап орналастыру нәтижесінде жүзеге асатын түрлі экспрессивтік-стильдік бояулар, бағалаулармен олардың сипаты шығарманың идеялық мәні, суреткердің талғам-талабы, шығармашылығы туралы түсінік береді. Ал мұның бәрі шығарманың стильдік бірлігін белгілейтін автор бейнесінің тілдік құрылымында көрініс табады».

Орыс зерттеушісі В.Б.Катаев: «В.В.Виноградов, Г.А.Гуковский, Ю.М.Лотман т.б. еңбектерінде көркем шығарма мәтінін зерттеуде көркем шығармада сыртқы объективті болмыстың бейнеленуін ғана емес, оны бейнелеуші субъектінің, яғни автордың өзінің бейнеленуіне де көңіл аударыла бастады. Өйткені көркем мәтіннің ешбір жағы автордың көкірек көзінің сүзгісінен өтпей жасалмайды. Шығармасында автор сыртқы әлемді жай ғана сипаттамайды, өзі де сипатталады. Көркем шығарманың эстетикалық, танымдық мәнінің сыры осында жатса керек» [3, 29], – дейді.

Сонымен автор бейнесі деген не, оның құрылымдық компоненттері, түрлері қандай? Алдымен басын ашып алатын жай: «автор бейнесі» – өмірбаяндық емес, құрылымдық-көркемдік, көркем тілдік категория. «Автор бейнесі» дегеннен жазушының дүниетанымдық, әлеуметтік, мінез-құлықтық, т.б. ерекшеліктерінен тұратын жеке басының қасиеттерінің жиынтығын түсінбейміз. Дегенмен жазушының жеке басының ерекшеліктері оның туындыларынан байқалып тұратынын да жоққа шығаруға болмайды. Алайда «автор бейнесі» дегенде өзара байланысты мынадай екі ұғымды түсінеміз: 1) шығарманың субъектісі, яғни, шығарманың белгілі бір көркем-идеялық көзқарастармен ұласқан өзіндік көркемдік әлемін туғызушы субъект; 2) көркем шығарманың ұйымдастырушылық орталығы болып табылатын тілдік құрылымы.

Болмысты әр жазушы өз «нүктесінен» – өзінің адамгершілік, идеялық т.б. ұстанымы тұрғысынан көріп бағалап, соны туындысында әр түрлі жағдайлардағы тоғысулар, қарама-қарсы қоюларарқылы бейнелеп шығады. Автор бейнесінің көрінуі шығарманың көркемтілдік құрылымы арқылы жүзеге асады. Сондықтан «автор бейнесі» шығарманың өзі көрініс табатын көркем-тілдік құрылымынан тыс қаралмайды, онымен тығыз байланыста болады. «Автор бейнесін» осылай түсініп бағаласақ, В.В.Виноградовтың мына сөздері түсінікті болып шығады: «образ автора –это индивидуальная словесно-речевая структура, пронизывающая строй художественного произведения и определяющая взаимосвязь и взаимодействие всех его элементов».

Шығармашылық үдерістің қалай басталатынына назар аударсақ. Шығарманы жазуға кіріскен кезде қаламгер алдына белгілі бір мақсат қояды. Ойында, қиялында пайда болған идеяны, мазмұнды беру үшін соған сай пішінді іздейді. Өзін қалай ұстаудың жолдарын іздейді: өзінің жеке тұлғасын ашып көрсету керек пе, әлде оны жасырын ұстауы тиіс пе? Осы жерде мәтінде берілген көзқарастың объективтілігінің қандай дәрежеде екендігі туралы мәселе шығады. Міне, осы объективтіліктің берілу дәрежесіне қарай оқырманда баяндау субъектісі туралы пікір қалыптасады. Автор бейнесін анықтау да осыдан келіп шығады.

Көркем шығарманың баяндау субъектісін белгілеу қаламгердің өзіне де оңайға соқпайды. Оны анықтау күрделі, азапты, қиын жол екенін жазушылардың өз сөздері де дәлелдейді. Қадыр Мырза Әлі: «Шығармашылық процесс –сау адамның өзі үшін түсініп болмайтын аса күрделі құбылыс. Оны тек байқайсың, сезінесің, бірақ талдап бере алмайсың. Бұл өзі ақыл аумағына сыя бермейтін құпия құбылыс, үңіле алмайсың, ұстағың келеді, ұстай алмайсың, сынаптай сусын шығып кетеді», – десе, Дулат Исабеков: «Оқиғаның сұлбасы дайын болғанмен, шығарманы құрайтын кірпіш-детальдар, ою-өрнек пен әшекейлер, кейіпкерлердің дәл сол сәттегі көңіл-күйі мен жан толқуларын анық та қанық бере алатын бір сөз, бір бояуын таппай, санаңдағы сөздік қорды мың ақтарып, жүз саралап сарсаңғатүсесің», – дейді.

Шығарманы жазуда, оның қажетті пішінін табуда авторға бірнеше факторлар әсер етеді. Шығармасына нысан болған деректік материалды берудің сенімді, ыңғайлы, мәнерлі пішінін табуға жазушының бейнеленетін нәрсеге өзіндік адами көзқарас-ұстанымы да, өзіндік бейімдік ерекшеліктері (мінез-құлқы, бір нәрсеге әуестігі) де әсер етеді. Осыған

байланысты кейбір авторлар өзінанық, ашық көрсетсе, кейбірі кейіпкерлерінің тасасына жасырынады, үшіншісі жазғанынан аулақтап мүлде объективтендіріп жібереді. Оның көзқарасын оқырманның өзі іздеп табуы керек. Сөйтіп, баяндау субъектісі автор тарапынан таңдалып алынған соң, оны бейнелейтін тілдік құралдар сұрыпталады. Ол үшін автор алдымен, үшінші жақта баяндай ма, не бірінші жақта өз атынан сөйлей ме, не кейіпкер атынан баяндай ма, не ойдан құрастырылған үшінші бір адамның атынан сөйлей ме, осы мәселелерді шешіп алады.

Баяндау субъектісін берудің, оны түсінудің мұндай әржақтылығы оны таңдаудың тілдік формасы түріндегі автор бейнесін құрудың негізін қалайды. Автор бейнесі, негізі, оқырманның санасында қалыптасады, оқырман оны өзінің санасында туғызады. Әрине, ол автордың көмегімен, кейде тіпті оның ырқынан тыс қалыптасады. Демек, автор бейнесі оқырманның қабылдау аймағына жатады. Автордың адами мәнінің, тұлғасының шығармада көріну жолдарын, оның құрылымдық және мазмұндық көрсеткіштерін анықтау үшін нақты шығарма мәтіндеріне құрылымдық-тілдік талдаулар жасау қажет.

Қорытындылайкеле айтарымыз, автор бейнесіне қатысты мынадай мәселелердің басы ашылып, анықталған болып есептеледі: автор бейнесінің тек қана көркем әдебиетке тән екендігі; автор бейнесі мен автор өмірбаянының бір еместігі; автор бейнесі көркем шығарманың ұйымдастырушы, бәрінің басын біріктіруші орталығы екендігі; автор бейнесі мен жазушының дара стилінің ажырамас бірлігі; автор бейнесінің оқырманның қабылдау аймағына жататыны, алайда оның тілдік құрылымға ие екендігі; автор бейнесінің мәтінді мағыналық, эстетикалық жағынан ұйымдастырып, мәтіннің өн бойын қамтитындығы; автор, кейіпкер және сипатталатын болмыс араларындағы құндылық қатынастарды тұтастыратын аксиологиялық сипатқа ие екендігі; автор бейнесінің прагматикалық бағыттылығы.

Автор бейнесін зерттеудің болашақ бағыт, бағдарын мына жайлар белгілейді: автор бейнесінің лингвистикалық мәртебесін, классификациялық белгілерін анықтау; автор бейнесінің мәтіннің басқа категорияларымен: ақпарат беру, модалдылық, мәтіннің мүшеленуі, ретроспекция, проспекция т.б. байланысын, әсерлесуін, иерархиялық қатынасын анықтау; автор бейнесінің тілдік көрінісінің формалары мен тәсілдерін анықтау; жазушының дара стилін қалыптастырудағы рөлін

анықтау; мәтіннің бірлігі мен тұтастығын жасаудағы рөлін анықтау; автор бейнесінің типологиясын жасау.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Б.Шалабай «Қазақ тіл білімінің мәселелері». – Астана, 2017.
2. В.В.Виноградов «О языке художественной прозы».– М. – 1980.
3. В.Б.Катаев «К постановке проблемы образа автора» // Научные доклады высшей школы.Серия «Филологические науки», 1966. – №1.